

ПРО СТАТУС “РУСЬКОЇ МОВИ” У ЧАСИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті здійснена спроба принципово по-новому підійти до проблеми розмежування українських і білоруських пам'яток у часи входження українських і білоруських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Акцентується увага на те, що у попередніх студіях несправедливо нехтувано даними одного із українських територіально-мовних утворень – поліським наріччям. Більшість мовних аргументів прихильників „білоруськості” пам'яток, як правило, є властивими і північноукраїнському наріччю. Учений висновує, що „руська мова” до 17 ст. виявлялась у двох варіантах: південноукраїнському та північноукраїнсько(полісько)-білоруському.

Плутанина в назвах офіційної мови ВКЛ з'являється вже невдовзі після появи самого терміну «руська мова». На московськiм перекладі XVII ст. книжки українського письменника Іоанікія Галятовського «Небо новое» (1665 р.) написано, що її перекладено з білоруської мови. Так само названо мову українського твору К.Транквіліона-Ставровецького «Зерцало богословія» (1692 р.): переклад «съ бѣлоросійскаго языка на чистый словенский діалектъ». У Росії саме «білоруською» називали цю мову до половини XIX ст. Митрополит Є.Болховитинов твердив, що “бѣлорускій языкъ книжной перешель в Кіевъ, для книгъ же»¹; автор статті “Бѣлоруссы” в Енциклопедичному словнику Брокгауза-Єфрона також твердить, що «На бѣлорусскомъ нарѣчїи писались литовскіе акты, грамоты и всѣ публичные акты до временъ Стефана Баторія. Такимъ образомъ этотъ языкъ является официальнымъ съ XIV и почти до XVII столѣтїя»². У тому ж таки словнику в статті «Литовско-Русское государство» зазначається, що в ній (державі) «официальнымъ языкомъ былъ русский»³, так само названа офіційна мова ВКЛ і в радянських енциклопедичних виданнях⁴. «Литовсько-руською» називали її І.Сахаров, І.Каратаєв⁵. В історіографії і філології XIX ст. у науковий обіг вводиться (головно

¹ Іван Огієнко. Розмежування пам'яток українських від білоруських // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – №2 - С.176-177.

² А.С. Бѣлоруссы // Энциклопедическій словарь. Вып. Акц. изд. обществомъ Ф.А. Брокгауз - И.А. Ефронъ. – Т. 9. – СПб., 1891. – С. 232-233.

³ Василенко Ник. Литовско-Русское государство // Энциклопедическій словарь. Вып. Акц. изд. обществомъ Ф.А. Брокгауз - И.А. Ефронъ. – Т. 34. – СПб., 1899. – С. 826.

⁴ Летописи западно-русские // БСЭ. – Т. 25. - М., 1954. – С. 52.

⁵ Карский Е.Ф. Что такое древнее западнорусское наречие?// Е.Ф.Карский. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. – С. 254.

російськими вченими) термін «західноруська мова»⁶. Значною мірою наслідком наукової діяльності Є.Карського фактично стало ототожнення понять «західноруська мова»=«старобілоруська мова».

У європейській науковій традиції “руська мова” трактувалася по-різному. Теодор Бібліандер (1504-1564) під “руською мовою” розумів українську та білоруську разом; Петро Статоріус (1530-1569) поряд з польською літературною мовою виділяв діалекти: мазовецький, руський (український) та литовський (білоруський); А.Богорич (1520-1598) у своїй граматиці серед слов’янських мов згадує московську та руську; Й.Л.Фріш (1666-1743) у книзі, присвяченій кирилиці та московській, мові згадується лише білоруська, називаючи київський катехизис 1645 року “книжку, писану білоруським діалектом”⁷.

Проблема розмежування українських і білоруських пам’яток 15-16 ст. і визначення статусу мови, якою вони писані, є надскладною у славистиці. Має вона давню історію⁸. Зрозуміло, найбільше вона «болить» передовсім білоруським та українським ученим. Білоруські дослідники однозначно пам’ятки, писані на теренах Білорусі, разом і їх мову вважають білоруськими. До історії білоруської мови залічуються не лише твори, мова яких, м’яко кажучи, не виключно старобілоруська, як Четья 1489 року⁹, але й праці, створені українськими вченими: «Лексис» та «Граматику» Л.Зизанія, «Лексикон» П.Беринди, «Граматику» М.Смотрицького¹⁰. Над те іноді білоруські фахівці самі порушують «територіальний принцип» відбору пам’яток і зараховують до білоруських явно не білоруські, створені далеко від Білорусі, зокрема «Граматику» І.Ужевича, написану в Парижі (манускрипти 1643, 1645 pp.), «Буквар» І.Федорова, надрукований у

⁶ Русанівський В.М. «Західноруська писемна мова» // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 182.

⁷ Зволінський Пшемислав. Погляди європейських граматистів XV-XIX ст. на українську і білоруську мови // Мовознавство. – 1969. - № 4. – С. 57-60.

⁸ Карский Е.Ф. Что такое древнее западнорусское наречие – С.253-263; Ластоўскі У. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Спроба паясніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя. – Ковно, 1926; Іван Огієнко. Розмежування пам’яток українських від білоруських. - С.170-188; Німчук В.В. До проблеми розмежування // Пам’ятки України: історія та культура. – 2002. – №2. - С.170-175; Chr.S. Stang. Die westrussische Kancleisprache der grossfürstentums Litauen. – Oslo, 1935; Kuraszkievicz W. Рецензія на книгу Chr.S. Stang. Die westrussische Kancleisprache der grossfürstentums Litauen. – Oslo, 1935 // Ruthenika. – Warszawa, 1985. – С. 272-291; Гумецька Л.Л. Якій з трьох назв західноруської літературної мови XV-XVII ст. – “західноруська”, “староукраїнська” і “старобілоруська” – слід віддати перевагу або як ці назви диференціювати у вживанні? // Філологічний збірник. – К., 1958. – С. 332-336; Гумецька Л.Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв’язків періоду XIV-XVII ст. // Дослідження з української і російської мов. – К., 1964. – С. 252-258; Гумецька Л.Л. Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода // ВЯ, 1965, № 2. – С. 39-44; Анічэнка У.В. Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. – Мінск, 1969; Півторак Г.П. До питання про українсько-білоруську мовну взаємодію донаціонального періоду // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С.31-40. Також див. літературу до проблеми у статті Володимира Свяжинського Проблема ідентифікації афіційнай мови Вялікага Княства Літоўскага // Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. 1. – Мінск, 2001. – С. 109-136

⁹ Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 1967. – С.84.

¹⁰ Там само. – С. 227.

Львові 1574 року¹¹. Послідовно старобілоруською називає мову пам'яток з білоруських теренів, що входили до ВКЛ, В.Свяжинський¹². Українські ж учені (лінгвісти, історики) переважно коректніше оцінюють мовну ситуацію, що склалася на землях ВКЛ, називаючи цю мову українсько-білоруською¹³, західноруською з двома варіантами: українським та білоруським¹⁴. Хіба що Іван Огієнко офіційну мову ВКЛ називав українською¹⁵.

В існуючій проблемі є об'єктивні складнощі. Спільна історична доля українців і білорусів, які жили в складі тих самих утворень: X-XIII ст. – в Київській державі, XIV – середина XVI ст. у складі ВКЛ (крім Галичини, Буковини, Підкарпаття), з другої половини XVI до кінця XVIII ст. – у складі Речі Посполитої. Обидва народи успадкували писемну традицію Київської Русі. Все це однозначно відбилося як на формуванні вже окремих мов – української і білоруської взагалі, так і на написанні текстів представниками цих народів у подальші часи зокрема. У часи входження до складу ВКЛ та Речі Посполитої ці тексти нерідко у плані графіко-мовному практично не розрізнялись. Хоч, ясна річ, що писар з-під Полоцька і з-під Кам'янця-Подільського читав один і той текст по-різному.

Суб'єктивні труднощі полягають в тому, що кожен дослідник, представник того чи іншого етносу, в такій ситуації намагався по-своєму трактувати кожен окремо взятий пам'яток, акцентуючи увагу на рисах, властивих тій чи іншій мовній системі: білорус – на білоруських, українець – на українських.

Розв'язку цієї проблеми кінця не видно, особливо в контексті становлення окремих держав – України та Білорусі. На сьогодні маємо загальновизнані аксіомні постулати:

- у ВКЛ існувала офіційна мова, яка в часи її функціонування називалася “руською”;
- цією мовою послуговувалися (на письмі) предки українців, білорусів та литовців;

¹¹ Яскевич А. Старобеларускія граматыкі. – Мінск, 1999.

¹² Свяжинські У. Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*. Т. 1. – Мінск, 2001. – С. 109-136; Свяжинські У. Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*. Т. II. – Мінск, 2003. – С. 132-163.

¹³ Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К., 1971. – С. 140; Німчук В.В. Походження і розвиток мови української народності // *Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії*. – К., 1990. – С. 224-225; Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К., 1980. – С. 30; Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 64; Ісаєвич Я.Д. Мовний код культури // *Історія української культури*. – Т.2. – К., 2001. – С. 195.

¹⁴ Гумецкая Л.Л. Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода // *ВЯ*, 1965, № 2. – С.44.

¹⁵ Огієнко Іван. Історія української літературної мови. – К., 1995. – С. 98.

- українці і білоруси на час входження до складу ВКЛ (принаймні від XIV ст.) були вже окремими народами;
- усне мовлення українців і білорусів в цей час відрізнялось від писемної “руської” мови;
- ця відмінність поглиблювалась на південь української території, де виразно проступав “український мовний комплекс”¹⁶ (ікання, тверда вимова приголосних перед е, и, злиття давніх і, ы > и тощо) та на північ білоруської, де виступав “білоруський комплекс” (акання, дзекання, цекання тощо).

При наведенні аргументів “за” та “проти” треба не забувати ще один об’єктивний фактор – успадковані спільні українсько-білоруські мовні риси, що протиставляються решті східнослов’янських:

- доля зредукованих перед j (напружених): укр. *крию, мию*, блр. *крыю, мыю*;
- рефлексія *tʎt, tʎt: укр. *вовк*, блр. *воўк*;
- явище подовження: укр. *суддя*, блр. *суддзя*;
- відпадиння початкового i: укр. *грати*, блр. *граць*;
- злиття в одному прийменнику колишніх двох *съ, изъ > з (із, зо, зі)*: укр. *з батьком*, блр. *з бацькам*;
- чергування прийменників *у/в* залежно від кінця одного слова і початку другого: укр. *взяла в нього і взяв у нього*;
- наявність фрикативного *ɣ*¹⁷;
- явища протез *в* та рідше *г*: укр. *вуха, вус*, блр. *вуха, вус*;
- доля звукосполуки *dj: укр. *воджу*, блр. *ваджу*;

Розглянемо аргументацію учених як на користь одних, так і інших припущень.

Чи не найбільше праць питанню ідентифікації та визначенню статусу мови ВКЛ присвятив відомий білоруський лінгвіст Євтимій Карський¹⁸. Його погляди іноді зазнавали змін, проте в цілому зводились до того, що “народный (білоруський В.М.)

¹⁶ Термін «білоруський комплекс» ужив В.Чекмонас в розумінні найоригінальніших особливостей мовної системи. Див. Чекмонас Валерий. Из истории формирования белорусских говоров // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў. – Мінськ, 2001. – С.39.

¹⁷ Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К., 1956. – С. 153-160.

¹⁸ Карский Е. Два памятника старого западнорусского наречия: 1) Лютеранский катехизис 1582 года и 2) Католический катехизис 1585 года // Е.Ф. Карский. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С. 188-208; Карский Е.Ф. Белорусы. - Т. I. – Варшава, 1903, Т. II. Ч. 1. – Варшава, 1908, Т. II. Ч. 2. – Варшава, 1911, Т. II. Ч. 3. – Варшава, 1912, Т. III. Ч.1 – М., 1916, Т. III. Ч.2. – Пг., 1921, Т. III. Ч.3. – Пг., 1928; Очерки словесности белорусского племени... – Пг., 1921; О языке так называемых литовских летописей // Е.Ф. Карский. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С. 208-250; К истории белорусского языка в XVII ст. // Е.Ф. Карский. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С. 483-501.

языкъ ... служитъ языкомъ администраціи и на немъ пишутся юридическіе и литературные памятники; на немъ говоритъ вся интеллигенція Литовско-русскаго государства... этотъ языкъ, ставши государственнымъ въ Литовскомъ государствѣ, распространился и въ письменности юго-западной Руси, при чемъ въ послѣдней явно началъ обнаруживать малорусскія особенности”¹⁹. Найважливіші положення, де характеризується ця мова та визначається її національна належність, викладені у роботі “Что такое древнее западнорусское наречие?”²⁰. У цій праці мовознавець шляхом зіставлення рис, що трапляються в пам’ятках, із даними сучасної (для часу Карського) білоруської діалектології намагається продемонструвати очевидність твердження про превалювання у західноруському наріччі особливостей білоруських говорів, а як наслідок називати його варто білоруським. До таких особливостей учений відносить:

1) появу нескладового у(ў) на місці у та в; 2) ствердіння р; 3) наявність написань жч та варіантів; 4) акання; 5) наявність щілинного г; 6) збереження наслідків другого перехідного пом’якшення задньоязикових; 7) збереження складів *ый-ий* відповідно до великоруських *ой-ей*; 8) явище подовження; 9) дзекання, цекання.

Є.Карський зазначає, що риси 1, 3, 5, 6, 8 характерні і для пам’яток української мови, а «выдающаяся» (акання) та «самая характерная» (дзекання, цекання) риси білоруських говорів – у пам’ятках західноруського наріччя трапляються рідко²¹. Зауважимо, що 7 риса є також характерною для українського живого мовлення: *восьмий, іній*; риса ж 2 властива й дотепер жителям Полісся: *бурак, раби*. У різних працях Є.Карський до визначальних рис західноруської =(старобілоруської) мови також відносить:

- сплутування **ѣ** та *e*: *поедѣть, поедеть, къ рецѣ*²²;
- перехід *e > o* після стверділих шиплящих, ц та р: *пошоль, съжогъ, чотыри*²³;
- поява *e* на місці ненаголошеного а<(*e): *упоменути, гледѣти, тисечи*²⁴.

Надзвичайно важливі й донині актуальні висновки з окресленої проблеми приводить Хр.Станг у вже згаданій праці “Західноруська канцелярська мова ВКЛ” та особливо В.Курашкевич у рецензії на працю норвезького лінгвіста. Із висновків Хр.Станга

¹⁹ Карский Е.Ф. Белорусы. - Т. III. Ч.2. – Пг., 1921. – С. 124.

²⁰ Карский Е.Ф. Что такое древнее западнорусское наречие? – С.253-263.

²¹ Ibidem. – С.255-257.

²² Карский Е.Ф. О языке так называемых литовских летописей // Е.Ф. Карский. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С. 224.

²³ Ibidem. – С. 222-223.

²⁴ Карский Е. Два памятника старого западнорусского наречия: 1) Лютеранский катехизис 1582 года и 2) Католический катехизис 1585 года // Е.Ф. Карский. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С. 191.

мови) В.Курашкевич вважає наріччям серединним (проміжним) між південноукраїнським та північнобілоруським²⁶. Зрештою, звернемо увагу на важливий висновок Хр.Станга, який відзначає також В.Курашкевич: "... грамоти третьої групи, північнобілоруської, крім змішування **ѣ** з *e* незалежно від наголосу, жодною рисою не протиставляються другій (серединній) групі"²⁷. Загальний прикінцевий висновок Хр.Станга і В.Курашкевича: "...традицію білоруської канцелярської мови зачинають галицькі писарі Казимира Великого і Владислава Ягелли, значний внесок належить волинянам Свидригайла. Натомість в канцелярії Казимира Ягелончика і подальших королів працювали вже переважно писарі-білоруси, але крім поплутування **ѣ** з *e* не внесли до цієї мови жодної характерної властивості" (підкреслення наше В.М.)²⁸.

Переважно ці та деякі інші лінгвальні особливості в подальшому виділяють вчені у своїх студіях, доводячи білоруськість або українськість пам'ятки.

В.Аниченко маркуючими білоруськими рисами, що відрізняють пам'ятку від української, вважає:

1) поплутування **ѣ** та *e*; 2) твердість *ц*: *конецъ, палець*; 3) змішування *ч-ц*: *поцекать, оцищать*; 4) наявність прикметникового, займенникового, числівникового закінчення *-ие*: *малые, великие, первые*; 5) вживання у дієсловах І ос. закінчення *-м*: *носимъ, напишемъ*; 6) складений майбутній із допоміжним словом *бути*: *буду чытать, буду писать*; 7) інфінітиви на *-ть*: *писать, казать*²⁹.

Учений виділяє значну кількість рис у 14-15 ст., спільних для пам'яток українських і білоруських:

1) відпадіння ненаголошеного *и* на початку слова: *шоль, маеть, здавна, ма*; 2) наявність протез *в,г*: *вътъ мертвыхъ, Вольга, оув озерищехъ, вовса*; 3) давні *ы, и*, що постали з *ъ, ь* перед *ј* дали *и (ы)*: *шю, вторый, долгий*; 4) ствердіння шиплячих: *старшый, речъ, чы, тожъ, нашъ, чтучы, вѣчысто*; 5) перехід *-л* у *-в(ѵ)* переважно у суфіксах дієслів: *замешкавъ, Вовчъкевичъ, видивъ, хотѣвъ*; 6) змішування *в-у*: *у чомъ, у новину, оухочеть, с уладыкою*; 7) менш поширений перехід *у* в *ѵ*: *вряду, вчинити, вжитки, вкажетъ*; 8) рефлекс *дж<dj* у відповідних пам'ятках, тільки у слові *їздити* і його похідних: *приѣздживаль, приездчали*; 9) вимова фрикативного *г*: *квалты, фикгимикгдалы, никды, жикгимонтъ, скиркгаило*; 10) відсутність початкового *г*: *осподарь, ѡсподарю*; 11)

²⁶ Ibidem. – С. 284-285.

²⁷ Ibidem. – С. 288.

²⁸ Ibidem. – С. 290-291.

²⁹ Аниченко У.В. Беларуско-українські письмова-моўныя сувязі. – Мінск, 1969. – С. 22.

ствердіння *р*: *писаръ, по старынѣ, мунастырѣ, грывень*; 12) зміна *г,к,х* на *з',ц',с'*: в *Ризѣ, руцѣ, на речце, слузѣ, пса(н) в троце(х)*; 13) паралельні закінчення *-а, -у* в іменниках чоловічого роду родового відмінка однини: *своего роду, року одного, w(t) броду, около дому*; 14) у поєднанні з числівниками *два, три, чотири* закінчення *-и*: *два гроши.четыри звони, два фунты, три паробъки*; 15) вживання закінчення *-и* у давальному, місцевому відмінках, всіх трох родів однини: *у клети, у литовскои земли, на томъ мѣстци, по ... воли, у галичи, в граде Житомири*; 16) відмінкові форми займенника *той*, а також *хто, що, ніщо* з голосним *и(ы)*: *тимъ, тяхъ, кимъ, чимъ, никимъ*; 17) форми означального займенника *вси*: *всихъ, всимъ, вси*. Тут білоруське *и*, як українське, аналогічне, а нині нормативне; 18) відсутність *-ть* в дієслівних формах III особи однини: *не мае, дае, буде, може*; 19) дієприкметники і дієприслівники на *-учи, -ачи*: *будучи, не дбаючи, рахуючи, мовячи*; 20) вживання прийменника-префікса *зъ*: *зъ болоты, з братомъ, збудовати, зъ гаи, згнуль*; 21) вживання прийменника *до*: *до земли, до него, до нас, до земли*.

Ці ж риси, на думку вченого, продовжують домінувати у документах української та білоруської писемності і в 16 ст. ще виразніше³⁰.

А.Журавський наводить такі ж особливості у Книзі маршалківського суду 1510-1517 рр., що, на думку вченого, характеризують пам'ятку як білоруську:

- 1) ять (**ѣ**) переважно передається літерою *е*: *вено, дель, лесъ, сено*. Графема **ѣ** вельми обмежена;
- 2) Перехід початкового *у* в *ў*: *вживати, вказовати, вмовити, вчинити, втопити*;
- 3) Передавання ненаголошеного **ѧ** як *е*: *деветъ, десетъ, заецъ, память*. Ця риса являє відмінну орфографічну особливість білоруської писемності порівняно з українською, де заміна **ѧ** на *е* має місце лише як ознака білоруського орфографічного впливу.

Так само виразно виступають білоруські особливості і на граматичному рівні:

- 1) закінчення *-у* в іменниках II відміни родового відмінка однини: *бору, бою, году, доводу, дому, замку*;
- 2) закінчення *-у* в давальному відмінку однини іменників назв істот: *брату, войту, гостю*;
- 3) форми іменників жіночого роду в орудному відмінку однини: *волостью, данью, частью*;
- 4) форми місцевого відмінка іменників о-основи із закінченням *-у*: *в белску, у бору, в долгу, в меху, на торгу*;

³⁰ Ibidem. – С. 49-69.

5) іменники чоловічого роду множини мають закінчення *-и/-ы*, іменники з кінцеві приголосні основи *г, к, х* не змінювалися у свистячі: *будники, владники, ездоки, коморники, мытники*.

Перераховані і подібні іменники повністю відображають стан цих форм у живій народній (білоруській М.В.) мові того часу³¹.

У низці робіт питанню розмежування українських і білоруських пам'яток приділив увагу відомий український вчений Іван Огієнко³². Дослідник не поділяє точки зору, що у ВКЛ панувала сама тільки білоруська мова, опонуючи Є.Болховитинову, О.Соболевському, Є.Карському³³. І.І. Огієнко стверджує, що відсоток українських писарів у великокняжій канцелярії був немалий. Покликаючись на працю польського історика Оскара Галецького “*Litwa, Ruś, żmudź, jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego*”, відзначає, що ВКЛ складалося зі так званої стислої Литви та анексів. До стислої Литви відносились повністю території Віленського, Троцького воєвідств, а також Підляшшя, Берестейська земля, Чорна Русь із Гродном, Новогрудком, Полісся та Менськ, тобто складалася, крім правдивих литовців, також із білорусів та українців, що були раніше прилучені до Литви³⁴.

Полемізуючи з Є.Карським, Іван Огієнко справедливо зазначає, що білоруський учений якоїсь єдиної виробленої методи розмежування пам'яток білоруських і українських не мав. Головною його засадою при цьому було: вважати пам'ятку білоруською, якщо в ній нема виразних українізмів³⁵. Проте нерідко об'єктом аналізу вченого ставали пам'ятки цілком українські, як то Учительне Євангеліє 1616 року (видруковане в Єв'ї), яке переклав Мелетій Смотрицький. Цю пам'ятку Євтимій Карський відносить до “самых чистых западнорусских” і на основі її досліджував білоруський наголос³⁶. Однак сумнівно, щоб подолянин Смотрицький у своїй праці використовував характерне для тієї пори білоруське наголошування. Виходить, що Є.Ф. Карський студіював білоруський наголос на основі діакритики, яку проставив український автор.

³¹ Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 1967. – С.42-44.

³² Крім згаданої вище, Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття. І. Крехівський “Апостол” 1560 року. – Варшава, 1930; Огієнко Іван. Історія української літературної мови. – К., 1995. – С.94-111.

³³ Іван Огієнко. Розмежування пам'яток українських від білоруських // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – №?. – С.176.

³⁴ Ibidem. – С. 174; Halecki Oskar. Litwa, Ruś, żmudź, jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego // Rozprawy historyczno-filozoficzne Akademji Umiejętności w Krakowie. – Т. LIX. – С. 5; Пор. також “До ядра Литовської держави, власне Литовської землі, входили не лише споконвічні території литовського племені, але також і сусідні руські – Чорна Русь з Новогрудком та Гродном, Підляшшя (Берестейщина), Полісся – землі, захоплені Литвою у 13 ст., тобто територія нинішніх півдблр та півнукр говорів» Гумецька Л.Л. Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода. – С. 42.

³⁵ Карский Е.Ф. Белорусы. - Т. III. Ч.2. – Пг., 1921. – С. 16.

³⁶ Карский Е.Ф. Белорусы. - Т.II. Ч. 1. – Варшава, 1908. – С. 522.

І.І. Огієнко схильний вбачати непорозуміння між дослідниками з приводу віднесеності пам'ятки до власне українських чи білоруських в тому, що більшість білоруських і російських (а далі й учених з інших країн) основним критерієм належності твору до білоруської мови називають дві риси: 1) поплутування **ѣ** з *e*, 2) написання *e* відповідно до $a < (*a, *e)$ в ненаголошеній позиції. Проте український лінгвіст не поділяє цієї думки, оскільки такі риси поширені і в північному наріччі української мови. Територія північноукраїнських говорів у XV-XVII віці була значно ширша, тому ці особливості для писарів канцелярій з північноукраїнських земель були типовими³⁷. На думку професора Івана Огієнка стосовно згаданих цих двох рис варто враховувати:

- поплутування **ѣ** – *e*, *я* – *e* не можна вважати тільки за білоруську ознаку, бо й північно- й західноукраїнські говори знають це завжди;
- наявність такого поплутування в українських (не північноукраїнських) пам'ятках є головно традиційна правописна риса, а не ознака їх приналежності до білоруських;
- поплутування **ѣ** – *e* в пам'ятках українських ніколи не проводиться так часто, як в білоруських;
- в українських пам'ятках, що вживають традиційного правописного *e* замість **ѣ**, завжди багато випадків з *i(u)* замість **ѣ**, чого не знають білоруські пам'ятки;
- пам'ятки, що знають поплутування **ѣ** – *e*, *я* – *e*, але при тім знають також поплутування **ѣ** з *i*, треба вважати українськими³⁸.

Які ж методологічні засади для розмежування українських і білоруських писемних пам'яток пропонує І.Огієнко?

- 1) Найпершою і найважливішою ознакою є національність автора.
- 2) Мовний принцип, який застосовується тоді, коли авторство і місце написання невідомі.
- 3) Територіальний принцип.
- 4) Де б автор не написав чи видрукував свою пам'ятку, вона все-таки лишається пам'яткою мови тієї нації, що до неї належить автор. Нація ж, що на її території створено пам'ятку, може зараховувати її тільки до пам'яток, що збільшували її культуру, але не до пам'яток мови.
- 5) Анонімові твори з діалектно невиразною мовою можна зараховувати до тієї національності, що на її землі вони створені.

³⁷ Іван Огієнко. Розмежування... – С.176.

³⁸ Ibidem. – С. 185.

- 6) Анонімові твори з діалектно невиразною мовою, що місце повстання їх невідоме, тимчасово можуть приписуватися і білорусам і українцям.
- 7) Передрукована за межами рідного краю пам'ятка позостається пам'яткою нації, що до неї належить автор.
- 8) Коли автор походить із переходової українсько-білоруської межі, тоді про національність пам'ятки найбільше рішає мова, а при невиразності її вона позостається спільною для обох народів³⁹.

Суто практична мета спонукала укладачів історичних словників української мови Євгена Тимченка та Лукію Гумецьку виробити підхід до розмежування українських і білоруських пам'яток. Є.Тимченко підійшов до розв'язання проблеми, виходячи із територіального принципу, все ж зауважуючи, “поки що відмежуємося тільки територіально, хоч само собою не абсолютно, бо деякі пам'ятки, несумнівно до української мови належні, писалися або друкувалися в Білорусі”⁴⁰. Такий підхід сповідували й автори Історичного словника білоруської мови: “Основним тут є врахування того, де і в якому середовищі створювано пам'ятку, на задоволення чийх інтересів її орієнтовано, де і хто її читав. Логічний розвиток цієї тези приводить до визнання територіального критерію як основного при розмежуванні пам'яток”⁴¹.

Інакше підходили до проблеми укладачі “Словника староукраїнської мови XIV-XV ст.” під керівництвом Л.Л.Гумецької. В основу було покладено мовний принцип. Сама дослідниця неодноразово виступала з програмовими статтями щодо розмежування пам'яток. Професор Л.Гумецька виділяє мову “західноукраїнську” як спільну для українців і білорусів, на основі якої згодом все виразніше проступають власне українські та білоруські особливості. “Західноруською” літературно-писемною мовою XV-XVII ст. треба вважати мову таких пам'яток, які не можна зарахувати ні до виключно білоруських, ні до українських, де відбиті як специфічні українські, так і білоруські риси. Західноруською мовою написані пам'ятки: Вислицький статут XV ст., три Литовські статути 1529, 1566, 1588 тощо. Але, оскільки в період XV-XVII ст. виникають уже й пам'ятки з суто українськими або суто білоруськими мовними рисами, вільні від специфічних рис іншої мови, мову таких пам'яток слід називати старобілоруською і

³⁹ Ibidem. – С. 184.

⁴⁰ Цит. за Іван Огієнко. Розмежування... – С.179.

⁴¹ Німчук В.В. До проблеми розмежування. – С.172.

староукраїнською»⁴². Л.Л. Гумецька не погоджується з В.В. Аниченком щодо зарахування пам'ятки до білоруської на основі кількох рис (йдеться знову ж таки про поплутування *ѣ* - *e* та *я* - *e*), оскільки ці особливості також характерні для говірок північного наріччя української мови⁴³.

Переважно на основі територіального принципу відносить писемні пам'ятки до українських або білоруських російській мовознавець М.І.Толстой⁴⁴. Щодо статусу літературно-писемної мови у литовсько-польській державі, то вчений передовсім відзначає навдивовиж непросту мовну ситуацію на західноруських землях, аналогів якій знайти в світі годі. «Навряд чи ще де можна віднайти аналогічний стан, де б побутуючі „типи“, „варіанти“ чи краще сказати різні маніфестації літературної мови утворювали такий широкий спектр з численними переходами і відтінками, де з одного флангу була польська, а з другого – церковнослов'янська у відносно чистому вигляді. Середнє положення між ними займала мова „західноруська“, в одних випадках наближувалася до української, в інших – до білоруської, але ніколи в принципі не являлась фіксацією того чи іншого діалекта української чи білоруської мов, а являла часто експеримент створення своєрідного літературного койне, основними носіями якого була дрібна буржуазія, військовий стан, міське і сільське духовенство, а також шляхта. Якщо для польської мови встановлення на той час норм було питанням безпроблемним, для церковнослов'янської теж (Смотрицький це блискуче зробив), то проміжні ланки спектру виявлялися менш нормалізованими і становили часто компромісні досліди над мовою: церковнослов'янсько-західноруська, західнорусько-польська, церковнослов'янсько-західнорусько-польська»⁴⁵. Зрештою, М.Толстой висновує, що «в другій половині XVI ст. і початку XVII в Україні і Білорусі в принципі була єдина літературна мова»⁴⁶.

Останнім часом досліджувана проблема все частіше стає об'єктом наукових студій і, що приємно, не лише українців та білорусів⁴⁷. Володимир Мякишев вже на початку статті «Русская мова» Литовского Статута 1588 года и виленских актовых книг XVI века»

⁴² Гумецька Л.Л. Якій з трьох назв західноруської літературної мови XV-XVII ст. – «західноруська», «староукраїнська» і «старобілоруська» – слід віддати перевагу або як ці назви диференціювати у вживанні? – С. 334.

⁴³ Гумецька Л.Л. Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода. – С. 42.

⁴⁴ Толстой Н.И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского языка позднего периода (вторая половина XVI-XVII в.в. // Славянское языкознание. – М., 1963. – С. 241-242.

⁴⁵ Ibidem. – С. 245.

⁴⁶ Ibidem. – С. 242.

⁴⁷ Мозер Михаэль. Что такое «простая мова» // Studia Slavica Hung. 47/3-4. – 2002. – С.221-260; Мякишев Владимир. «Русская мова» Литовского Статута 1588 года и виленских актовых книг XVI века // Studia Russica XVII. – Budapest, 1999. – С. 58-64; Miakiszew W. «Мовы» Великого княжества Литовского в единстве своих противоположностей // Studia Russica XVIII. – Budapest, 2000. – С. 165-172.

стверджує, що “факт належності аналізованих текстів – статуту й актів – до білоруського різновиду “руської мови” набуває додаткову значимість саме під кінець XVI ст., коли канцелярська мова, як і в цілому літературна мова князівства, розрізняючи білоруський та український варіанти, стоїть напередодні пересування мовної основи в сторону південно-західного наріччя”⁴⁸. Виділивши 1-е видання Статуту як близьке до еталону “руської мови”, автор через статистичні підрахунки фонетико- і морфолого-графічних явищ намагається показати розхитування з часом цього еталону переважно в українську сторону. Конкретних прикладів рис еталонної мови дослідник наводить мало, переважно погоджуючись із попередниками, яких не називає: “... із фонетико- і морфолого-графічних явищ, які зараховують до виразних особливостей “руської мови... сліди ствердіння *шиплячих, р, ц*; перехід *е* в *о*; *я* в *е*; зміни в групах приголосних, розвиток плавних ...”⁴⁹. У цілому в статті графіко-лінгвістичним аналізом не підтверджується один із висновків: “Текст кодексу різних видань, будучи “вірним відбитком часу”, наочно демонструє, як слабне до кінця століття білоруська системність статутної “мови”, відхиляючись в сторону “простомовних” нормативів українського письма”⁵⁰. Тобто для лінгвіста є очевидним, що перше видання Статуту написано мовою “руською” = старобілоруською. Підтвердженням цьому переважно служать графіко-орфографічні риси, які наводить В.Мякишев, покликаючись на праці І.Огієнка, В.Аниченка, О.Булики. Власних мовних аргументів на користь такого твердження вчений не наводить.

Михаель Мозер безпосередньо проблеми розмежування пам’яток у статті “Что такое «простая мова?»” не торкається. Даючи відповідь на питання, поставлене у назві статті, вчений зокрема відзначає, що “поняття “український” та “білоруський” у XVI-XVII ст. ще не утвердились для назв відповідних земель, або ж мали зовсім інше значення. Разом з тим, із сучасної перспективи назви “староукраїнська” та “старобілоруська” мова стосовно “простої мови” абсолютно прийнятні, оскільки вона являє етап у розвитку саме української та білоруської літературних мов”⁵¹. Для дослідника факт очевидний, що старобілоруська та староукраїнська мови в період ВКЛ та РП існували, причому “руська ділова мова спочатку виявляла більше північних елементів, тобто білоруських, але з плином часу в ньому, як і в “простій мові”, починають домінувати південні, тобто українські риси”⁵². Взагалі М.Мозер “руську” а слідом і “просту” мову вважав спільною

⁴⁸ Мякишев Владимир. «Русская мова»... - С. 59.

⁴⁹ Ibidem. – С. 59.

⁵⁰ Ibidem. – С. 61.

⁵¹ Мозер Михаэль. Что такое «простая мова»? – С. 224.

⁵² Ibidem. – С. 229.

для українців та білорусів, яка однак могла функціонувати у певних варіантах: «простая мова» представляет собой литературно обработанную, надрегиональную разновидность белорусского и украинского языков среднего периода, возникшую на базе общего «русского» (= украинско-белорусского) делового языка, которая, даже обнаруживая некоторые черты народного украинского и белорусского языков, испытывала настолько сильное влияние со стороны польского языка и польских текстовых образцов, что исследователи часто оспаривали саму ее «белорусскость» или «украинскость»⁵³. При ідентифікації цієї мови до певної нації виникають труднощі, передовсім тому, що „проста мова”, по суті, не є ні виключно староукраїнським, ні старобілоруським надбанням; мова йде швидше про „староукраїнську і старобілоруську літературну мову” (у зв’язку з чим і безапеляційне віднесення багатьох пам’яток до білоруських і українських видається неможливим). Учений не погоджується із Журавським що „термін жа „беларуская мова”, увядзены у навуковы ужытак ящче у пачатку 19 ст., найбільш удала адлюстроувае структурную і матэрыяльную характарыстыку гэтай мовы”⁵⁴.

Багато уваги питанню статусу офіційної мови ВКЛ у своїх працях приділяє відомий білоруський історик мови В.Свяжинський⁵⁵. Учений належить до кола тих лінгвістів, які однозначно вважають, що пам’ятки з теренів Білорусі писані старобілоруською мовою. У статті “Проблема ідентифікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага» ґрунтовно подано історію питання, представлено нерідко полярні думки різних учених. В.Свяжинський відзначає, що всі основні специфічні особливості, які виокремлюють білоруську мову, знаходимо вже в грамоті 1300 року:

- написання *e* на місці **ѣ** (*ехати, тебе*);
- відпадіння голосного *и* на початку слова (*шоль*);
- перехід *e* в *o* після шиплячих (*бочокъ, пришоль*);
- перехід суфіксального *л* у *в* в формах дієслів минулого часу чоловічого роду (*оубоявся*);
- заміна *в* на *у* перед приголосними (*у чомъ*);
- чергування *г, к, х* із *з, ц, с* (*в Різѣ*);
- чокання (*доконцанъ*);

із морфологічних рис

⁵³ Ibidem. – С. 221.

⁵⁴ Ibidem. – С. 223.

⁵⁵ Крім згаданих вище, див. Свежинский В.М. К вопросу об источниках белорусской исторической диалектологии // Лингвистическая география и проблемы истории языка. Ч. II. – Нальчик, 1981. – С. 228-234.

- закінчення -у (-ю) в іменниках чоловічого роду, родового відмінка, однини (*воску*);
- поєднання іменників чоловічого роду з числівниками два, три, чотири у формі множини з флексією -и(ы) (*берковескы коти*);
- форми на *и* в іменника третьої відміни (*у клети*);
- відмінкові форми неособових займенників з кореневими *ы,и* (*тымъ, чимъ*)⁵⁶.

У цій праці не йдеться про проблему розмежування українських і білоруських пам'яток, писаних у часи ВКЛ та РП. Для автора є фактом очевидним, що пам'ятки (з теренів Білорусі) писані старобілоруською мовою. Тому (для В.Свяжинського) й норвезький дослідник Хр.Станг був дослідником мови старобілоруської ділової писемності⁵⁷. Станг досліджував мову великокняжої канцелярії, але то була не лише білоруська мова. А як би сприймалася автором констатація: «Норвезький дослідник Хр.Станг був дослідником мови староукраїнської ділової писемності». А він таки її досліджував, разом із білоруською.

В іншій праці “Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага” Володимир Свяжинський наводить численні ілюстрації, як власні, так і попередників, що, на його думку, є доказовими для білоруської чи української національності пам'ятки. Правда й тут власними ремарками вчений категорично підкреслює тільки білоруськість західноруської мови. “На думку Курашкевіча, праца гэтага даследчыка (Станга – В.М.) вельмі каштоўная і выкананая на шырокай аснове, дае падрабязны вобраз афіцыйнай заходнерускай (г. зн. беларускай – У.С.) мовы на працягу двух стагоддзяў: XV і XVI”⁵⁸. Проте ні Станг, ні Курашкевич у згаданих роботах ніде категорично не стверджують, що офіційною мовою ВКЛ була власне білоруська. Дійсно, як зауважує В.Свяжинський, В.Курашкевич не об'єднує волинських і білоруських грамот⁵⁹, але із 17 наведених диференційних ознак, за якими протиставляються південноукраїнські (галицькі та молдавські) грамоти волинським (північноукраїнським) і білоруським лише одна – поплутування *ѡ-е* – дозволяє виділити білоруські від

⁵⁶ Свяжинскі Уладзімір. Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*. Т. 1. – Мінск, 2001. – С. 130-131.

⁵⁷ *Ibidem*. – С. 135.

⁵⁸ Свяжинскі У. Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*. Т. II. – Мінск, 2003. – С. 133.

⁵⁹ *Ibidem*. – С. 134.

волинських⁶⁰. Білоруський мовознавець наводить низку прикладів, покликаючись на праці В.Аниченка, які демонструють не лише мовну окремішність, але й графічну:

- на місці давнього *ě у білоруських текстах частіше відзначається *e*, в українських **ѣ**;
- у старобілоруському письмі переважало написання з *u* перед голосним, в українському – *i*;
- для позначення *й* короткого білоруські писарі користувалися паєриком, українські нерідко писали *u*, (*ū*);
- відмінність у написанні *o* та *ω*;
- літера **□** – в білоруських, **□□**, **Ѡ**, **ѡ** – в українських;
- буква *a* після м'яких у білоруській традиції передавалася **ѡ**, в українській – **Ѡ**;
- у білоруських для позначення нейотованого *e* часто вживали **□**, в українських – **ε**;
- літера **□** – у білоруських, **Ѣ** – в українських пам'ятках; в білоруських переважно для позначення числа 6;
- диграф *кz* – в білоруських, *т* – в українських;
- вживання букв *ь* та *ѣ* в кінці слів у білоруських текстах переважно етимологічно виправдане, в українських переважає написання *ь*.

Таким чином, коли існувала ціла низка принципових відмінностей між українським і білоруським письмом, і українські риси легко виявляються в білоруських текстах, у яких вони мають місце..., чи свідчить це про тотожність старобілоруської і староукраїнської мов?⁶¹ – запитує логічно білоруський учений. Звичайно, що ні. Живі мови відрізнялися значно. Про що й свідчать записи білоруських та українських текстів некириличним письмом⁶². Та коментуючи ці риси як доказові окремішності української і білоруської графіко-орфографічних систем варто відзначити, що неважко знайти десятки українських пам'яток, у яких такі відмінності не виявлятимуться. В Житомирських, Овруцьких, Крем'янецьких, Луцьких актових книгах абсолютно превалює написання з паєрком замість *-u(ū)* (**□□□□'□□□**). Таке ж написання послідовне в киричних пам'ятках із Холмщини, наприклад в “Артыкулахъ браѣству Косопудьскому» (**□□□□**); у “Ключі царства небесного” Г.Смотрицького в кінці слова *ь* та *ѣ* вживано переважно згідно з

⁶⁰ Kuraszkiewicz W. Рецензія – С. 277-279.

⁶¹ Ibidem. – С. 136-140.

⁶² Антонович А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом. – Вильнюс, 1968; Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія у її зв'язках ... - С. 38-39.

етимологією; у Пересопницькому Євангелії паєрок, як правило, вживається на місці ь та ъ: □□□□', □□□□□'□□; диграф *кз* взагалі є явно домінуючим в українських пам'ятках з усіх теренів порівняно з *г*. Навпаки у типовій «західноруській» пам'ятці «Катехизисі» 1585 року, друкованому у Вільні, маємо характерні (За Свяжинським) українські графічні ознаки: наявність графем *ѣ, љ, ѡ* □□□□□□□□□□ѣ, □ѣ□□, □□□ѡ□□□, написання з □ перед голосним -□□, -□□, □□□□□□□□□□, □□□□□□, замість паєрка вживання □, □□□□□□□□□□, □□□□□□□□□□ тощо⁶³. До того ж слід пам'ятати, що легко виділити певні тенденції в манері письма вихідців з Житомира, порівняно з луцькими (що й відзначав відомий український палеограф І.Каманін)⁶⁴, вже годі й говорити про значні відмінності між графіко-орфографічними системами пам'яток з Овруча і села Одрехова (Закарпаття). Дійсно, за Свяжинським, однозначні правки робилися відповідно до правил письма, які мали місцеве походження, дійсно, що білоруські тексти правилися в Україні, а українські в Білорусі тому, що місцевий читач говорив не так, як писали в сусідньому краї. Але ніяк не можна погодитися з тим, що при читанні текстів, написаних білоруськими писарями, в українського читача могли виникнути проблеми з їх розумінням і що то було не копіювання, а переклади з мови на мову⁶⁵. Коли прийняти думку, що «Діаріуш» Филиповича (оригінал) і його український варіант або списки «Лексикону» П.Беринди, творені в Україні і в Білорусі, є перекладом з мови на мову (білоруської на українську), то й список Житомирського Євангелія 1571 року порівняно з Пересопницьким значно відрізняється в напрямку живомовних рис, причому в Житомирському Євангелії досить часто спостерігаємо поплутування *ѣ* з *e* та *я* з *e*: *не хотел, лепшое, повести, не присегай, тисечи, спомєнулі*⁶⁶, чого майже нема в Пересопницькому рукописі. Невже й тут є сенс говорити про переклад? Тоді з якої на яку мову? Звичайно, коли білорусам простіше вживати стосовно державної мови ВКЛ назву білоруська, то їм цього ніхто не заборонить. Проте як бути з очевидним фактом, що лише одиничні пам'ятки, які білоруські вчені однозначно відносять до білоруськомовних характеризуються аканням (нерідко сумнівним пор. *поламати, помагати, выганяти*⁶⁷), а дзекання та цекання практично взагалі відсутні. Всі ж доказові риси білоруськості пам'ятки, які наводять Є.Карський, В.

⁶³ Fałowski A. Język ruskiego przekładu Katechizmu Jeyuickiego z 1585 roku. – Kraków, 2003. – Репродукція тексту.

⁶⁴ Каманін І.М. Палеографический изборникъ. Матеріали по исторіи южно-русского письма въ XV-XVIII в.в. К., 1889. – С. 18.

⁶⁵ Свяжинські У. Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага. – С. 141.

⁶⁶ Мойсієнко В.М. Українська пам'ятка з виразними ознаками живого мовлення // Волинь-Житомирщина. - № 11. – 2003. – С.191, 194.

⁶⁷ Клімаў І.П. Мова перекладу Евангелля В.Цяпінскім. АКД. – Мінск, 1997. – С.10.

Аниченко, А.Журавський, В.Свяжинський, характеризують і північноукраїнське наріччя. І висновки на кшталт «незбігання *ы* та *і*, ствердіння шиплячих та *ц* виокремлюють звукову систему Євангелія Тяпинського від українських діалектів»⁶⁸, – не зовсім науково виважені. Від яких діалектів? Середньонаддніпряньського, галицького, подільського? Так! Але ж не від поліського.

Дослідники, намагаючись внести ясність до проблеми, ще більше її заганяють у глухий кут, коли називають офіційну мову ВКЛ староукраїнською (І.Огієнко), старобілоруською (всі білоруські мовознавці). Чомусь за еталонні (характерні) українські лінгвальні риси беруться лише південноукраїнські: ікання (в пам'ятках – збереження букви **ѣ**, явище “*нового ятя*”, *и* на місці *e* в новозакритому складі (□□□□□), *у* на місці *o* в новозакритому складі (□□□□), збіг давніх *ы*, *і* > *и* (□□□□) тощо. Так, це дійсно маркуючі особливості української мови, які на фонологічному рівні виділяють її з-поміж усіх слов'янських. Більшість цих рис стали нормою сучасної літературної мови. Маркуючими ж білоруськими називаються риси, які також властиві одному із територіально-мовних утворень іншої держави. Коли не погодитися із цим очевидним фактом, то межу південнобілоруських говірок слід опустити до умовної лінії дещо на північ від Києва – Житомира – Рівного – Луцька. При цьому особливості, які справді є визначальними білоруськими (*акання*, *дзекання*, *цекання*, займенникові форми *гэты*, *йон* тощо) і в подальшому стали літературною нормою, в пам'ятках вживаються спорадично, або відсутні взагалі.

Передовсім територіальний принцип при визначенні статусу пам'ятки застосовують польські вчені.

Еліжбета Смулкова вживає термін „старобілоруське письменство і мова” стосовно до мови канцелярії ВКЛ саме до письменства світського і релігійного, що походить з північної частини ВКЛ, яке характеризується рисами мовними, властивими мові білоруській відповідно до сьогоdnішнього узусу. Початок того окресу сягає кінця 14 ст. (унія Кревська 1385), а його апогеєм стала друга половина 16 ст. (унія Люблінська 1569)⁶⁹. Аргументи традиційні: найперше поплутування **ѣ** – *e* та *я* – *e*. Надалі подібне нерозрізнення призводить до відвертих непорозумінь. Польська дослідниця зауважує, що у 1696 році вийшла постанова Конференції Генеральної Варшавської про те, що документи урядові повинні були писані по-польськи, а не по-білоруськи і наводить

⁶⁸ Ibidem. – С. 19.

⁶⁹ Smułkowa Elżbieta. Opolsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym // Smułkowa Elżbieta. Białorus i pogranicza. – Warszawa, 2002. – S. 296.

цитату: «Dekreta wszystkie Polskim językiem odtąd mają być wydane, dawniejsze akta, y inscripciones, decreta zeznania in suo robore zostawać mają»⁷⁰. Із констатації Е.Смулкової виходить, що Конференція Генеральна Варшавська виділяла білоруську мову із «руської» і лише для неї (білоруської) ввела такі обмеження. А на «руську мову» з українських теренів ця постанова не поширювалася?

Однозначно живі білоруські риси на фоні церковнослов'янських проступають у «Катехизисі» 1585 року (на думку дослідника пам'ятки А.Фаловського), писаному у Вільні: „Wśród cech historycznych należy zwrócić szczególną uwagę na znajdujące odzwierciedlenie w pisowni zabytku zjawiska należące do żywego języka zachodnioruskiego (białoruskiego)”⁷¹. Які ж ознаки “білоруськості” пам'ятки наводить учений? Адам Фаловський білоруські риси поділяє на ті, що виявляються активно і зрідка. До активних належать: збіг *ѣ* та *e*; перехід *e* в *o* після шиплячих; втрата початкового *i*; написання *gi*, *ki*, *xi*, диспалаталізація *шиплячих*, *ц*, *р*. До зрідка вживаних: *акання*; перехід *у* - *в*; розвиток *р'ь* в *ри*; диспалаталізація губних у кінці слова; спрощення в групах приголосних; диспалаталізація *л'*; дисиміляція в групі *кт*; подовження⁷². Серед восьми прикладів *акання* три прямо на це явище не вказують □□□□□□□□, □□□□□□□□, □□□□□□□□⁷³. Останні ж два, що досить часто фігурують доказами білоруськості пам'ятки, фіксуються вже у найдавніших тектах з українських теренів і в подальшому стали нормою української літературної мови.

Як білоруську кваліфікує урядову мову ВКЛ Софія Курцова. На зламі XV-XVI ст. білоруська мова розширилась по Литві в різних суспільних функціях: як урядова мова великокняжчої канцелярії, мова літургії східної церкви а разом і мова двору і можновладних верств, а потім щоразу ширших верств середнього рицарства литовського аж до стану боярського. Білоруська стала щоденною, поточною мовою, рідною для можновладців литовських середньої руки⁷⁴. Те, що різні верстви ВКЛ у щоденному мовленні могли послуговуватися мовою із явними білоруськими ознаками (включаючи й риси «білоруського комплексу»), сумнівів не викликає, однак ця жива мова урядовою (писемною) у великокняжій канцелярії не була. Цю функцію виконувала мова «руська», що не одне й те ж.

⁷⁰ Ibidem. – С. 298.

⁷¹ Fałowski A. Język ruskiego przekładu Katechizmu Jeyuickiego z 1585 roku. – С. 40.

⁷² Ibidem. – С. 40.

⁷³ Ibidem. – С. 36.

⁷⁴ Kurzowa Z. Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w. – Warszawa-Kraków, 1993. – С. 33.

У студіях польських лінгвістів для характеристики польщизни XV-XVI ст. на теренах ВКЛ використовуються терміни «північнокресовий діалект» (терени Білорусі) та «південнокресовий діалект» (терени України), причому межу між ними дослідники нерідко проводять по сучасному українсько-білоруському кордоні. Наслідком подібних студій є висновки про те, що говірки, наприклад, заблудівські, берестейські внесли живомовний білоруський елемент у північнокресовий діалект, ратнівські, ковельські відповідно – у південнокресовий. Тому й не дивина, що для характеристики білоруського впливу на польщизну північнокресову іноді наводяться ілюстрації, м'яко кажучи, не зовсім білоруські: Nieświżu, na świecę (1635) srybra (1695), z zasiwkim (1641), nilza było (1669); kopijek (1794), po wielku nicy (1632), dopiro (1615), cztyry, siekira (1665)⁷⁵. В коментарі наведеного явища С.Курцова не вказує, звідки це *i* (для неї саме собою зрозуміло, що білоруське).

Досить цікаво бачать мовну ситуацію на землях ВКЛ С.Вархол та Ф.Чижевський. На теренах поміж Влодавою та Брестом ліворуч від Буга, що входили до Брестсько-Литовського воєводства, принаймні до 1569 року, міська, а особливо сільська людність мовила говіркою північноукраїнською. Урядовою ж мовою аж до часу Люблінської унії, подібно як і в усьому ВКЛ, була мова старобілоруська⁷⁶. На якій підставі справи, писані, наприклад, в Житомирському, Крем'янецькому, Луцькому гродських судах (ці міста входили до складу ВКЛ), варто відносити до білоруськомовних польські вчені не коментують.

На складність проблеми розмежування українських пам'яток від білоруських при виявленні запозичень з мови “руської” вказувала Галина Турська. Вона відзначала, що польські дослідники (А.Брюкнер, З.Клеменевич) звертали увагу на запозичення руські взагалі, без звуження до білоруських чи українських, хоч справа то є для історії мови і культури польської не проста⁷⁷. Серед кількох причин боязні мовознавців вказати чи то українське, чи білоруське запозичення дослідниця відзначає основну: маса виразів, запозичених на півночі із білоруського джерела, а на півдні із українського, ні практично, ні теоретично розрізнити не можна на предмет первинної їх належності до однієї з мов: *blahy, chata, hulać, hultaj, klacza, kniaź, krynica, puha, prynuka, raby ʹryбий*⁷⁸.

⁷⁵ Ibidem. – С. 67-68.

⁷⁶ Czyżewski F. Warchoł S. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschdniej Lubelszczyzny. – Lublin, 1998. - С. XI.

⁷⁷ Turka H. Leksykalne pożyczki białoruskie w języku polskim (doba staropolska) // Sprawozdania y prac naukowych Wdziału Nauk Społecznych. Z.2, 1970. – С.77.

⁷⁸ Ibidem. – С. 78.

Думаємо, що при розгляді питання статусу офіційної мови у Литовсько-Польській державі та розмежування українських і білоруських пам'яток, несправедливо нівельоване велике (за площею) і важливе в Східній Славії територіально-мовне утворення – Полісся. Справді Полісся зараз адміністративно “розподілене” між чотирма країнами: Білоруссю, Україною, Польщею та Росією. Найвразливіше для Полісся і поліщуків проліг кордон між Україною і Білоруссю. Він (кордон) майже навпіл розітнув колись (і багато в чому дотепер) єдиний етно-культурно-мовний комплекс. Його межі по-різному окреслювалися дослідниками, але чи не всі виділяють ядро Полісся: Ратне – Іваново – Береза – Івацевичі – Ганцевичі – Старобин – Птич – Мозир – Єльськ – Словечно – Олевськ – Сарни – Костопіль – Ковель – Ратне⁷⁹. Приблизно так Полісся виділяли і в ХІХ ст.: “...долина Прип'яті, три південні повіти Мінської губернії: Пінський, Мозирський, Річицький, ...землі, що простягаються на південь аж до Ковеля, Клевани, Радомишля, включаючи місцевість від Бугу до Дніпра між Ковелем і Лоевом. Вся ця площа називається Поліссям”⁸⁰. Як свідчать історичні джерела 14-16 ст., зокрема хроніки Я.Длугоша, М.Кромера, білорусько-литовські староукраїнські літописи, Полісся міститься між Волинню, Мазовією, Прусією, Литвою й Руссю. За М.Стрийковським, Полісся простяглося від Підляського воєвідства й до Дніпра. В цей період (життя історика – 1547-1582) воно було заселено литвинами і русинами. В.М. Татищев Полісся бачив не лише на українсько-білоруському Правобережжі, але й на Лівобережжі, зокрема в Надсожжі. Ще більше розширився ареал поширення назви Полісся в 19-20 ст., що було зумовлено виникненням диференційних означень Полісся на територіальній (Брестське, Пінське, Волинське, Мозирське, Брянське, Жиздринське, Калузьке, Київське, Чернігівське, Мінське тощо) й етнічній (Українське, Білоруське, Російське, Польське, Литовське) ознаках⁸¹.

У контексті вищезазначеного логічним видається підхід науковців Інституту слов'янознавства та балканістики (м. Москва) під керівництвом акад. М.Толстого щодо комплексного вивчення Полісся. Ними виділена мережа населених пунктів для обстежень у польових експедиціях, яка включала 150 н.п. Брестської, Гомельської, Брянської, Курської, Білгородської, Сумської, Чернігівської, Київської, Житомирської, Рівненської, Волинської областей. Обстеження повинні були дати цільну картину поліського етно-мовного простору. За такою програмою автор цих рядків підготував Лексичний атлас

⁷⁹ Мороз М.А., Чаквин И.В. Полесье как историко-этнографическая область, ее локализация и границы // Полесье. Материальная культура. К., 1988. – С. 37.

⁸⁰ Киркор А.К. Долина Припяти // Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Под ред. П.П. Семенова. – СПб., М., 1882. – Т.3. – Ч. 2. Белорусское Полесье. – С. 340.

⁸¹ Стрижак О.С. Велике Полісся // Ономастика Полісся. К., 1999. - С.13-15.

поліської народної медицини та лікувальної магії, що став основою для написання кандидатської дисертації. Особисто бачив і чув, що якоїсь різниці у способі життя, типах забудови, мові жителів, наприклад, с. Лучанки Овруцького району Житомирщини і с. Стодоличі Лельчицького району Гомельщини нема, як нема її і між поліщуками півдня Кобринщини та півночі Ратнівщини тощо.

Наразі суперечок щодо меж Полісся фактично не існує. Воно чітко окреслене і співпадають межі лінгвістичні з фізико-географічними. На північному заході межа чітка – акання, на півдні – дифтонги. Північна межа – північніше Бреста-Кобрина-Ганцевичі-Слуцьк. Східна окреслюється Дніпром. Південь Полісся: Волинсько-Подільська височина та Овруцький кряж⁸².

Дійсно, як стверджує В.Свяжинський, балтський мовний субстрат у формуванні української мови участі не брав⁸³. Полісся завжди було густозаселене і формувалося переважно на ґрунті слов'янських культур.

Археологічні пам'ятки в період зарубинецької доби, датовані середньо- і пізньолатенськими фібулами, поділяються на кілька груп: 1) полісько-прип'ятська, 2) середньодніпровська, 3) деснянська, 4) тясминська, 5) прудо-дністровська⁸⁴. Слов'янська колонізація лісових просторів Східної Європи, що розпочалась не пізніше III ст. до н.е. й відбулася в утворенні поліського та верхньодніпровського варіантів зарубинецької культури, поступово поширювалась і протягом першої половини – середини I тис. н.е., головним чином за рахунок асиміляції давньобалтського населення в межах сучасної Білорусі⁸⁵. Приблизно в кінці II ст. до н.е. на всій території Полісся на південь від Ясельди і Прип'яті з'являються пам'ятки зарубинецької культури. Це перша культура, що об'єднала Полісся. Поступово на сході вона витісняє балтські милоградські пам'ятки⁸⁶. На правобережноприп'ятському Поліссі в епоху черняхівської культури жили зарубинецькі племена, які заселяли також і басейни Десни та Дніпра від Києва до гирла Березини. Вони створили свою культуру – пізньозарубинецьку (III-V ст.), на жаль, ще маловивчену. Різні географічні і суспільні умови розвитку пізньозарубинецьких і слов'янської частини черняхівських племен, незважаючи на спільнослов'янські корені, зумовили значну відмінність їх культур⁸⁷. Археологічні і лінгвістичні дані дозволяють зробити однозначний висновок про виділення на праукраїнській території ще в доісторичний

⁸² Толстой Н.И. О лингвистическом изучении Полесья // Полесье. – М., 1968. - С.5.

⁸³ Свяжинський У. Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага. – С. 144.

⁸⁴ Петров В.П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. – К., 1972. - С.186.

⁸⁵ Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К., 1994. - С. 297.

⁸⁶ Кухаренко Ю.В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян // Полесье. – М., 1968. – С. 39-40.

⁸⁷ Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993. – С. 54.

період два діалектно й етнографічно відмінні масиви: північний і південний⁸⁸. Поліські говірки склалися на основі мови населення літописних древлян, волинян та дреговичів, які на лівий, північний, берег Прип'яті перейшли, найімовірніше, не раніше VIII ст. До цього дреговичі жили на землях деревлян (на південь від Прип'яті)⁸⁹. Крайня північна межа поліських (північноукраїнських) говірок, окреслювана у різні часи різними дослідниками, суттєвого зміщення не зазнала. На північ від Бреста – Кобрини – Ганцевичі – Слуцьк⁹⁰.

Ця територія відіграла надважливу роль не лише у процесі східнослов'янських, але слов'янських етногенних процесів у цілому. Недарма чимало вчених-славистів, говорячи про прабатьківщину слов'янства, поряд з іншими регіонами називають район басейну Прип'яті⁹¹.

Як бачимо, ще й дотепер Полісся становить помітне етнокультурне багатство в чому єдине утворення. Його межі (лінгвальні) й нині до кінця не стерті часом. Коли зараз українсько-білоруська перехідність опускається на південь, наближаючись до державного кордону, то в минулому вона починалася однозначно по лівому березі Прип'яті. Переносити сучасний діалектний стан українсько-білоруського суміжжя на 5-6 століть назад неможливо. Південноукраїнські мовні риси ("український комплекс") з власне білоруськими ("білоруським комплексом") безпосередньо не межували. Між ними була значна (в кілька сот кілометрів) буферна зона у вигляді цілком самостійного територіально-мовного утворення – Полісся. Йдучи за логікою висновків більшості дослідників, які виділяли українсько-білоруську мовну перехідність у часи ВКЛ, необхідно пам'ятати, що південна поліська межа безсумнівно проходила значно на південь від теперішньої. Оскільки поліські риси нерідко мовознавці безапеляційно зараховують до білоруських, то перехідні українсько-білоруські говірки слід визначати від умовної лінії Київ – Житомир – Рівне – Луцьк. Але ж це, мабуть, трохи не так!?

⁸⁸ Ibidem. – С. 59.

⁸⁹ Кухаренко Ю.В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян. – С. 45.

⁹⁰ Михальчук К.П. Карта южно-русских наречий и говоров // АУМ. Т.3. – К., 2001. – Карта V; Ганцов В.С. Діалектологічна класифікація українських говорів – К., 1923. – С. 68 Діалектологічна карта України; Зілинський І. Карта українських говорів (1933) // АУМ. Т.3. – К., 2001. – Карта VII; Дурново Н.Н., Ушаков Н.Н., Соколов Н.Н. Діалектологіческая карта русского языка в Европе (1914) // АУМ. Т.3. – К., 2001. – Карта VIII; Толстой Н.И. О лингвистическом изучении Полесья. – С. 5.

⁹¹ Бирнбаум Х. Славянская прародина: новые гипотезы // ВЯ. – №5. – 1988. – С. 46; Гимбутас Мария. Славяне. Сыны Перуна. – М., 2003. – С. 131; Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. М., 1972. – С. 11; Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М., 1961. – С. 65.

Протоукраїнські землі, що входили до Київської Русі, як уже зазначалося вище, у плані лінгвальному виразно поділялися на дві зони: північну і південну. Основні поліські риси на час розпаду Київської Русі (XII-XIII ст.) вже склалися:

- залежність від наголошування рефлексії давніх *о, *е, *ѣ (під наголосом переважно звуки неодиначної артикуляції або звужені закриті *ô, ê, é*, в ненаголошеній позиції відповідно – *o, e, e*);
- залежність від наголошування рефлексії давніх *а та *ѣ (під наголосом - 'а (я) (*ячни*), в ненаголошеній позиції – *e* (*єчень*);
- збереження (в середньополіських) давньої фонемі *i* (*ліхо*);
- перехід *e* в *o* після шиплячих (*чорни*);
- чергування *у* з *в* (*вчинили*);
- ствердіння шиплячих, *ц* та *р* (*пшеница, рад*);
- наявність щілинного *г*;
- відсутність диспалаталізації передньоязикових *д, т, з, с, ц, н, л* перед давніми дієзними *i, e* (південна межа – північні київські, житомирські та рівненські говірки);
- наявність флексії *-у* у формах іменників чоловічого роду родового відмінка однини (*воску*);
- абсолютне домінування флексії *-у* (лише спорадично *-ові*) в іменниках чоловічого роду давального відмінка однини (*брату*);
- флексія *-иє* у формах називного відмінка множини прикметників, числівників та неособових займенників (*тиє, зеление*);
- закінчення *-и* прикметників чоловічого роду називного відмінка однини (*молоди*);
- відсутність африкати *дж* (<*dj) у дієслівних формах першої особи однини (*хожу*);
- переважання флексії *-м* у дієслівних формах першої особи множини (*кажем*);
- переважання фіналі *-ть* в інфінітивах (*копать*);
- явище сакання та цакання у формах зворотних дієслів (*боюса, смяцца*)⁹² тощо.

Більшість цих рис послідовно виявляють себе вже в перших грамотах із великокняжої канцелярії, а з часом стають визначальними в офіційній мові не лише

⁹² Приклади подано на основі АУМ. – Т.1. – К., 1984; Климчук Ф.Д., Кривицький А.А., Никончук Н.В. Полесские говоры в составе белорусского и украинского языков // Полесье. Матеріальна культура. - К., 1988. – С. 56-64 та на основі власних записів під час польових експедицій.

Двору, а й на значних просторах нового величезного державного утворення. Поліський правописний узус досить швидко поширився не лише на північ, де особливого спротиву не відчув (як бачимо, такими ж лінгвальними особливостями білоруські вчені характеризують білоруські пам'ятки, хоч маркуючі білоруські риси – акання, дзекання, цекання - на той час уже існували), але й на південь, де зіткнувшись із виразно іншою фонетикою, нерідко долав і її (полутування *e* – **ѣ** та *я* – *e* знаходимо й у південноукраїнських пам'ятках). Зрозуміло, що не всі вони (риси) проявлялися в пам'ятках однаково. Зберігався ще значний вплив церковнослов'янщини. Проте деякі з них (вочевидь виразні) пробивалися крізь церковнослов'янський фільтр. Передовсім це стосується долі *'а та *'є залежно від позиції в слові. Небагато живомовних фонетичних рис у писемних пам'ятках, писаних спочатку в канцеляріях Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, знайшли таке послідовне відбиття у писемній мові того часу, як рефлексія ненаголошених 'а, 'є > е. Дані сучасної діалектології дозволяють окреслити досить точно арел поширення досліджуваного явища: північноукраїнське наріччя - північні говірки Чернігівщини, Київщини, Житомирщини, Рівненщини, крайня західна межа поширення – течія річки Стир (*колодез'*, *месець'*, *запрежу*, *памет'*)⁹³ та південнобілоруські говірки: (*ходз'ець'*, *ход'ет'*) - правобережжя Горині (*пам'ець'*, *зайець*, *дзесець*) – умовна лінія - на північ від Берези, - середня течія річки Лань – басейн Ясельди - на південь від Ганцевич – Бобруйськ – Слуцьк - на північ від Солігорська – Калинковичі – устя Сожі⁹⁴. Ці ізоглоси цілком ув'язуються із твердженням Є.Карського про те, що “перехід а в е насправді не відомий багатьом білоруським говорам”, це явище “особливо поширене на півдні і південному заході Білорусі; на півдні бачимо збіг із подібною рисою північно-малоруських говорів”⁹⁵. Майже збігаються вони і з наведеними вище (див. стор. 14-15) окресленнями території Полісся.

Найстабільніше континуант праслов'янського ненаголошеного 'є > е утримується саме в говірках правобережного Поприп'яття та північних районах Рівненщини, Житомирщини і Київщини, тобто серцевинних, на нашу думку, цього лінгвального явища. Аналізоване перезвук перейшов межі реального живомовного поширення і фіксується в пам'ятках, писаних фактично на всій території Білорусі, а також у Вільно, Троках та дещо

⁹³ Атлас української мови. – Т.1. 1984. – Карти 48, 49, 52, 53; Т.2. - К., 1988. – Карти 42, 44, 45, 46; Т.3. - Ч.3. – 2001. - Карти 4, 10.

⁹⁴ Дьялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск, 1963. Карта 19; Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск, 1969. – Карта 23, 27.

⁹⁵ Карский Е. Белорусы. – Т.П. – Ч. 1.– Варшава, 1908. – С. 99, 102.

рідше - в південноукраїнських (частіше у наддніпрянських, спорадично у південнозахідних).

У жодному разі досить часте написання *ѣ*, *ѣ* відповідно до ненаголошеного *'a < *e* у пам'ятках з теренів Білорусі та півночі України не ватро пов'язувати з непрямыми проявами якання, як це робить О.Булика⁹⁶. Написання на кшталт □□□□□□, □□□□□□ відображали вже в перших грамотах періоду ВКЛ із північноукраїнських та південнобілоруських земель одну з найхарактерніших поліських розмовних фонетичних ознак.

Певна тенденція до розмежування у написанні під наголосом *ѣ*, без наголосу *e* (за Курашкевичем) у найдавніших грамотах часу ВКЛ з північноукраїнських та південнобілоруських земель з часом нівелюється. Все частішають написання з *e* та з *u*, що, очевидно, стало наслідком впливу білоруської та південноукраїнської мовних стихій. При цьому слід враховувати, що складачі грамот у всіх українських і білоруських землях користувалися одним правописом: вживалися літери, артикуляційне наповнення яких взагалі було відсутнім (□, □) або писарям було не зовсім зрозумілим (*ѣ*, *ѣ*, *ѣ*). Звідси й поплутування в типових українських (перемишльських, галицьких) грамотах, що ніяк не відбивають тогочасної живомовної фонетики: *печѣрескии, зѣмли, вѣлѣли*⁹⁷.

Висновки:

- 1) “Руська мова” не постала на ґрунті живих рис одного із народів – білоруського чи українського і однозначно для українців та білорусів у період входження їх до складу ВКЛ була спільною.
- 2) “Руська мова” як офіційна у ВКЛ – не нова мова. Вона постала на ґрунті літературно-писемної мови Київської Русі – давньоруської.
- 3) Давньоруська мова, в період становлення її як офіційної у ВКЛ із живомовних рис передовсім увібрала найбільшу кількість поліських. Цим і зумовлена певна наддіалектність “руської мови” (початковий етап функціонування) стосовно української та білоруської, які однозначно в живому мовленні вже виявлялися у своїх маркуючих особливостях.
- 4) Згодом (від XVI ст.) визначальні українські риси (“український комплекс”), базований на південноукраїнській живомовній основі, все відчутніше починає виявлятися в писемних пам'ятках, протиставляючись поліським рисам. Від часу

⁹⁶ Булика А.М. Адлюстраванне фанетычных рыс беларускай мовы ў выданнях Ф.Скарыны // 450 год беларускага кнігадрукавання. – Мінск, 1968. – С. 350.

⁹⁷ Жовтобрюх М.А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови // Илвознавство. - №4. – 1976. – С. 64.

незаперечних фіксацій рис “українського комплексу” є сенс говорити про староукраїнський варіант “руської мови”.

- 5) “Білоруський комплекс”, так і не виявившись реально у тодішній літературно-писемній мові, остаточно співпав з “поліським”. Тому від XVI ст. є смисл говорити про старобілорусько-поліський варіант “руської мови”, який уже виразно протиставлявся староукраїнському.